

Gaylân ed-Dımeşkî ve Kelamî Görüşleri*

Abdulnasır SÜT**

Özet

Bu çalışmada Gaylân ed-Dımeşkî'nin hayatı ve kelami görüşleri konu edinilmiştir. O, Ma'bed el-Cüheni'den sonra Kaderiyye'nin ikinci önemli ismidir. Gaylân'ın Emevi devlet yöneticileriyle olan kişisel ilişkileri ve yöneticilerin uygulamalarına karşı takındığı tutum dikkat çekicidir. Kelami konulardaki bazı görüşlerinden dolayı Mutezile'nin fikir öncüsü kabul edilirken; bazı konularda Mürcî sayılabilecek bir tutum sergilemiştir. Onun yaşadığı dönemde sistemli bir kelam düşüncesinden bahsetmek mümkün değildir; ancak siyasal, ekonomik ve sosyal çalkantıların yoğun olduğu o dönemde Gaylân'ın görüş ve tavırları, bireysel bir tutum olarak okunabilir.

Anahtar Kavramlar: Gaylân ed-Dımeşkî, Emevi, Kader, İnsan filleri, Siyaset.

Gaylan ad-Dimashqi and His Theological Views

Abstract

In this study, had focusud on life of Gaylân ed-Dımeşkî and his theological views. He is a second important person in Kadariyya after Ma'bad el-Cuheni. It is interesting that his relation of Umayya's governors and his beheaver of governors implications. Because of him some theological thoughts he was accepted as a Mutezile promote. In some topic issues he accepted approach Murci's approaches. At his time we couldn't accept a sistematical schools of Kalam but his position was seen as personal behavior in political, economical and social unreact at that time.

Key Words: Gaylân ed-Dımeşkî, Umayya, predestination, acts of human, politics.

* Bu makale "İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler: Ma'bed el-Cüheni ve Gaylân ed-Dımeşkî" adlı yüksek lisans tezimin ilgili bölümünün gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı [nasr_12@hotmail.com].

Giriş

Erken dönem İslam düşünce tarihinde rol almış düşünürler, kendilerinden sonraki düşünce ekollerinin fikirleri üzerinde etkili olmuşlardır. İtikadi/siyasi mezheplerin görüşlerinin şekillendiği bir dönem olan hicri birinci asır ile ikinci asırdaki şahsiyetlerin hayatlarını ve düşüncelerini anlamak, o dönemi daha iyi anlayabilmek açısından önemlidir. Böyle bir düşünceden hareketle oluşan bu çalışma, dönemi itibariyle görüşleri ve siyasi duruşuyla önemli ve farklı bir kişilik olarak kabul edilen Gaylân ed-Dimeşkî'nin hayatı ve kelami görüşlerini konu edinmektedir.

1. Gaylân ed-Dimeşkî (v.120/738)

1.1. Hayatı ve Kişiliği

Hicri birinci asrın ikinci yarısında dünyaya geldiği tahmin edilen Gaylân'ın yaşadığı dönemde Emevi yönetiminin uygulamalarının doğruduğu dini ve siyasi pek çok tartışma mevcuttu. Bu tartışmaların başında kader ve cebr meselesi gelmekte idi. Kader tartışmalarının merkezindeki önemli ikinci isim olan Gaylân'ın hayatı, kişiliği ve görüşleri hakkında fazla bilgi yoktur. Tam adı Gaylân b. Müslim ed-Dimeşkî en-Nebâtî el-Kıptî olup, künyesi Ebû Mervan'dır.¹ Hz. Osman b. Affan'ın azatlısı² olduğu rivayet edilen babasının adı konusundaki ihtilaflar dolayısıyla Gaylân'ın "Gaylân b. Mervan", "Gaylân b. Yunus"³ ve "Gaylân b. Ebi Gaylân"⁴ şeklindeki bazı nisbelerle adı kaynaklarda zikredilmektedir. Kesin olmamakla beraber Medine'de doğduğu ve orada uzun süre yaşamış olduğu⁵ kaynaklarda yer alan Gaylân'ın aslen Mısırlı bir Kıpti olduğu söylenmektedir.⁶ Müslüman olduktan sonra Şam'a gelmiş ve burayı vatan edinmiştir. Öyle ki Şam bölgesinde Kaderiye'nin başını çeken şahıs olarak kabul edilmektedir. Şam bölgesindeki yandaşlarına da *Gaylânîyye* denilmektedir.⁷ Mutezili

1 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Mearif*, (Nşr. M. İsmail Abdullah es-Sâvi), Mısır-Ezher 1934, 212; Tunç, Cihat, "Gaylân ed-Dimeşkî", *DİA.*, XII, 414.

2 İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Tabakatü'l-mutezile*, (Thk. Susana Diwald-Wizer), Beyrut-Lübnan 1961, 25.

3 İbn Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kamil fi't-tarih tercümesi*, I-XII, (Çev. Beşir Eryarsoy), Bahar Yay., İstanbul 1986, V, 263.

4 Askalani, İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*. I-X, Darsader, Beyrut 1326, IV, 424.

5 Tunç, "a.g.md.", XII, 414.

6 Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Umran Yay., Ankara 1981, s. 104.

7 Hüseyin Atvan, *el-Fırak'ul-islamiyyeti fi biladi's-şam fi asrı'l-emevi*, Dar'ul-cil, 1986, s. 34.

âlimler ondan Mutezile Gaylâniyyesi olarak bahsederler.⁸ Medine’de Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye’nin medresesinde ilim tahsiline devam etmiştir ve onun en önemli öğrencilerinden olmuştur. Şam’da iken “irca” konusunu Muhammed b. Hanefiyye’den öğrenmiştir.⁹ Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Gaylân için: “Şam ehli üzerine bir hüccettir. Ne var ki bu genç adam öldürülecektir.”¹⁰ demiş, bu sözüyle sanki Emevîlerin ona düzenleyecekleri komployu görmüş gibidir. Nevbahti de Gaylân’ı Şam’da Mürcie’nin bir kolu olan “Gaylâniyye”nin başı olarak gösterir.¹¹ Ömer b. Abdülaziz’le özel bir yakınlık kuran Gaylân’ın, toplumun ıslahına yönelik görüşleri Halife Ömer’i etkilemiştir. Gaylân altı halife dönemi görmüştür.¹²

Kaynaklarda kader hakkındaki görüşünü, Şam’ı ziyaret eden Basra’lı Ma’bed el-Cühenî’den aldığı dair bilgiler yer almaktadır. Kaynaklar Gaylân’ın kader görüşlerini ilk olarak Ömer b. Abdülaziz döneminde ifade ettiğini belirtmektedirler. Ancak Gaylân’ın Ömer b. Abdülaziz iktidara gelir gelmez ona bir mektup yazması ve mektubunda kader konusuna değinmesi daha önceden bu konuları gündeme getirdiğini düşündürmektedir.¹³ Halifenin onu tövbeye davet ettiği, onun da tövbe ettiği, ama daha sonra Hişâm döneminde bu konuda tekrar konuşmaya başladığı, Hişâm’ın (bir rivayete göre Ömer b. Abdülaziz’in davetiyle)¹⁴ onu Nasıra’dan getirtip ellerini ve ayaklarını kestirerek idam ettirdiği rivayetler arasındadır.¹⁵ İbn Hacer bu meydana şunları söylemektedir:

“Gaylân b. Ebi Müslim, öldürülmüştür, sapık ve miskin birisidir. Yakup b. Utbe ondan hadis almıştır. Ediplerdendir. İbni Mübarek (v.181/797) Gaylân’ın, yalancı Harisin ashabından olduğunu ve onun nübüvvetine inandığını belirtir. Hişâm onu öldürmüştü ve onun ölümü iki bin Rum’un ölümünden üstün sayılmıştır. Evzaî onunla tartışmış ve onun öldürülmesi için fetva vermiştir.”¹⁶

8 Kadı Abdulcebbar, *Fıraq ve tabaku’l-mutezile*, (Thk. Ali Sami en-Neşşâr, İsamuddin Muahmed Ali), İskenderiye 1972, s. 32.

9 Kadı Abdulcebbar, *A.g.e.*, 32, 38; Neşşâr, Ali Sami, *İslam’da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, I-II, (Çev. Osman Tunç), İnsan Yay., İstanbul 1999, I, 224 ; II, 74 ; Tunç, “ a.g.md.”, XII, 414.

10 İbn Murtaza, *A.g.e.*, s. 25

11 Nevbahti, Hasan b. Musa, *Fıraq’ş-şîâ*, (Thk. Helmut Ritter), İstanbul 1931, 6-7.

12 Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b Abdülmelik*, Ankara 2001, 126; Atvan, *A.g.e.*, s. 35.

13 Atvan, *A.g.e.*, s. 35.

14 İbn Kuteybe, *A.g.e.*, s. 212.

15 İbn Esir, *A.g.e.*, V, 197.

16 İbn Hacer, *A.g.e.*, IV, 424.

İbni Kuteybe (v.276/889), Gaylân'ın Ma'bed'den sonra kader konusunda en büyük yeri işgal ettiğini belirttikten sonra onun kıpıllık vasfını ön plana çıkarmakta ve ona "Gaylân ed-Dimaşkî el-Kıptî" demektedir.¹⁷ Bununla, sanki onun Hıristiyan asıllı oluşu vurgulanmak istenmiştir. Bilinmektedir ki halkın, görüşleri muteber bir kaynaktan beslenmeyen ve esinlenmeyen kişiye ilgisi az olur.

Gaylân ed-Dimeşkî, kader hakkındaki görüşlerini Ma'bed el-Cühenî'den aldığı şüpheli görünmektedir. Çünkü Ma'bed'in ölümü (83/702?) ile Gaylân'ın "kader" hakkındaki düşüncelerini açıklamaya başladığı tarih arasında, - ki bunun halife Ömer b. Abdülaziz dönemi (h. 99-101) olduğu rivayet edilmekte- yaklaşık yirmi yıllık bir zaman vardır. Gaylân'ın ölümünün H. 120 civarı olduğu düşünülürse aralarında önemli bir yaş farkının olduğu ortaya çıkacaktır. Bu da onların karşılaşma imkânlarının zayıf olduğunu göstermektedir.

İki bin yaprağı aşan risaleleri olduğu rivayet edilen Gaylân'ı, mezhepler tarihi açısından konumlandırmak, hangi ekole bağlı veya yakın olduğu hususunda kesin yorumlarda bulunmak güçtür. Bunun nedeni, onun pek çok mezhebin bazı görüşlerine kaynaklık edecek fikirlere sahip olmasıdır. O, kaynaklarda Kaderiyye'ye, Mürcie'ye, Kaderiyye Mürcie'sine veya Mutezile'ye mensup bir âlim olarak gösterilir.¹⁸ Kaderiyye'den sayılması onun kader düşüncesinden ileri gelmektedir. Nitekim o, Kaderiyye'nin Ma'bed'den sonraki en etkili şahsiyeti olarak kabul edilmektedir. Mürcie'den ve Kaderiyye Mürcie'sinden sayılmasına neden olan şey, onun iman tanımı ile büyük günah işleyen kişinin imani durumuna ilişkin görüşlerinin Mürcie ile uyuşmasıdır.

Gaylân'ın fikirleri İslam düşünce tarihinde, özellikle Mutezile'nin *Usul-u Hamse*'sinin bilhassa adalet ilkesinin şekillenmesinde önemli oranda belirleyici olmuştur. Zira Mutezile mezhebine zemin hazırlayan Kaderiyye fırkası, Ma'bed ile Gaylân'a dayanmaktadır.¹⁹ Ahmet Emin (1886-1954), Mutezile'nin Gaylân'ın fikirlerini kaynak olarak incelediğini, değerlendirdiğini ve kendi doktrinlerini (*Usul-u Hamse*) onun görüşlerine istinaden felsefileştirdiklerini ifade eder. *Usul-u Hamse*'ye kaynaklık eden düşüncelerine şu şekilde işaret eder. Gaylân'ın sıfatları kabul etmemesi ve Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmesi *tevhid* ilkesine, "insanın kendi

17 İbn Kuteybe, *A.g.e.*, s. 212.

18 Tunç, "a.g.md.", XII, 414.

19 Salih, Suphi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (Çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, s. 110.

fiilinin yaratıcısı olduğunu kabul etmesi *adl* prensibine, insanın hayır fiillerine sevap, şer içeren fiillerine ceza verilmesi *va'd ve vâid* prensibine, iman; "Allah'ı sevmek, O'na boyun eğmek ve Resulünden ve Allah katından gelenleri ikrar etmektir," ifadesi asi Müslümanların günahları ölçüsünde cehennemde kalıp azap göreceği sonra cennette ebedi olarak kalacakları anlayışı *el-menziletü beyne'l-menzileyn* prensibine, Müslümanlara yaptığı uyarılar ve sohbetleri, Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz, Hişâm b. Abdulmelik gibi halifelere yönelik eleştirileri, insanları fesadın ıslahı için kalbi, dili ve eliyle mücadeleye çağırması ise *emri bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-munker* prensibine ilham kaynağı olmuştur.²⁰

Kadı Abdulcebbar (v.412/1025), Gaylân'ın hocasının Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye olduğu, "irca" konusunda ona meylettiği ve bundan dolayı Mutezile'nin bir kolu olarak "Gaylâniyye" diye isimlendirildiği şeklinde bir rivayete yer vermekte ve Gaylân'ı Mutezilenin dördüncü tabakasından saymaktadır.²¹ Taşköprüzade de, Gaylân ed-Dımeşkî'yı Mu'tezile imamlarından sayarak onun fıkhıta Hasan el-Basri'nin öğrencisi olduğunu, "Gaylâniyye" adında kendi talebeleri bulunduğunu, onun kaderî bir kıptî olduğunu ifade etmektedir.²²

Tritton, Gaylân'ın farklı fırkalara aidiyetinin sebebi olarak, onun birçok fikre hitap edebilecek nitelikte mektuplara/risalelere sahip olduğuna²³ işaret etmektedir. Bu bağlamda İbn Nedim'in Gaylân'ın 2000 yaprağı aşan bir risaleler koleksiyonu bıraktığı şeklindeki rivayeti,²⁴ Gaylân'ın ilmi yönünü açığa çıkarmakta ve sadece fiili olarak muhalefet eden bir kişi değil, aynı zamanda üretici bir düşünür olduğunu göstermektedir. Bu konuda, Gaylân'ın "resâil" koleksiyonunun, Hasan el-Basri'nin koleksiyonuyla karışmış olabileceği şeklinde Watt'ın aktardığı bir bilgi olduğunu eklemekte yarar var.²⁵ Cabiri, Gaylân'ın metinlerinden yoksun bulunuşumuzun sebebi olarak, Eş'ari fırka tarihçilerinin onu boykot etmesini göstermektedir.²⁶

20 Atvan, *A.g.e.*, s. 39-40.

21 Kadı Abdulcebbar, *A.g.e.*, s. 32, 38; Kadı, Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'yi Gaylân ed-Dımeşkî'nin hocası olarak tanıttuktan sonra Hasan'ı Mutezile'nin üçüncü tabakasından, Gaylân'ı dördüncü tabakadan saymaktadır. Bkz. Yahya b. Hüseyin, "er-Red ve'l-ihiticac ala'l-hasan b. muhammed b. hanefiyye", (Thk. Muhammed Ammara), *Resâilü'l- adl ve't-tevhid*, II, 114,

22 Taşköprüzade, *Miftahu's-saade*, I-II, (Thk. K. Kamil Bekri-Abdulvehhab Ebu'n-Nur), Daru'l- kutubi'l- hadis, II, 165.

23 Tritton, A.S., *İslam Kelamı*, (Çev. Mehmet Dağ), Ankara 1983, s. 63.

24 İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 131.

25 Watt, *A.g.e.*, s. 104.

26 Cabiri, Muhammed Abid, *İslam'da Siyasal Akıl*, (Çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İstanbul 1997, s. 616.

Onun risalelerinden günümüze ulaşan metin, yalnızca ileride görüleceği üzere Ömer b. Abdülaziz'e yazdığı mektuptur.

Gaylân'ın yaşadığı tarihte düşüncelerinin muarızları olduğu gibi taraftarı da olmuştur. H. 127/744'de birkaç ay Emevi iktidarını üstlenmiş olan Halife III. Yezid en-Nakıs'ın Gaylân'ın taraftarı olduğu yönünde Mutezile'nin iddiası bulunmaktadır. Watt bu iddiayı doğru kabul eder. Gaylân'ın "bütün Suriye halkı günah işlemenin Allah'ın kaza ve kaderi olduğunu düşünmektedir" dediği ve Yezid'in de Emevilerin işlerinin zulüm olduğunu kabul ettiği ve onları düzeltmeye çalıştığı rivayet edilir. Makhul'un taraftarı olan ve Yezid'i tahta çıkaran isyanı desteklemiş olan Şam Kaderiyyesine bazen Gaylâniyye denilmiştir.²⁷ Hatta halife Ömer b. Abdülaziz hilafetinin ilk dönemlerinde onunla yakın ilişki içinde iken, daha sonraları görüşleri yüzünden ondan uzaklaşmıştır.²⁸ Bu ilişkinin keyfiyetine ileriki sayfalarda değinilecektir.

Adı konusunda ihtilaf olan, düşünceleri konusunda ise pek ihtilafın olmadığı bu özgür irade mezhebinin üçüncü şehidi²⁹ Gaylân, Emevilerin tüm engellerine ve baskılarına rağmen savunduğu düşüncelerinden vazgeçmemiş, devrinin hakim paradigmasını eleştirmiş, entelektüel liyakati yakalamada devrinin önemli din adamlarından istifade etmesini bilmiş, dinî ve fikrî bazı görüşleri sebebiyle ölüme yürümüş ve ilginçtir ki ölümü devrinin uleması tarafından alkışlanmış³⁰ bir düşünce ve eylem adamıdır.

Gaylân'ın kişisel özellikleri olarak da iyi bir bilgiye, parlak bir zekâyâ, güzel bir hitabete, iddialı bir tartışma yeteneğine, fesahat ve belagate sahip vasıfları haiz, âbid ve zahid bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır.³¹

1.2. Muhalif Kişiliği ve Vefatı

Gaylân ed-Dımeşkî, kendi düşüncelerini savunurken, zaman zaman devrin âlimleriyle, bazen de siyasal otoriteyle anlaşmazlığa düşmüş, onlara karşı düşüncelerini savunmak için gayret göstermiştir. Dönemin önde gelen âlimlerinden olan ve farklı düşüncelere sahip bulunan Gaylân, hayatı boyunca altı halife görmüş, her halifeden farklı tepkiler almıştır. Ör-

²⁷ Watt, *A.g.e.*, s. 105-106.

²⁸ Atçeken, *A.g.e.*, s. 127.

²⁹ Ali Sami en-Neşşâr, *A.g.e.*, II, 64.

³⁰ Acurri, Ebi Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah, *eş-Şeriâ*, (Thk. Abdurrezzak el-Mehdi), Beyrut 1996, s. 232.

³¹ İbn Murtaza, *A.g.e.*, s. 25; Zehebi, Abdullah M. b. Ahmed b. Osman, *Mizanul-itidal*, I-IV, (Thk. Ali M. Becavi), Darul-ihyai'l-kutubi'l-arabiyye, III, 338; Atvan, *A.g.e.*, s. 73.

neğin bir yanda Velid b. Yazid tarafından desteklenen, Ömer b. Abdülaziz tarafından Darphanenin başına getirilen bir Gaylân varken, diğer yanda Hişâm b. Abdulmelik tarafından işkencelere maruz bırakılarak hayata veda eden bir Gaylân vardır. Halifelerden aldığı olumlu veya olumsuz tepkilerin nedenleri olarak düşünceleri –özellikle kader düşüncesi- gösterilebilir. Düşüncelerini siyasi amaçlara binaen inşa ettiğini söylemek zordur. Dini hassasiyetlerden ileri gelen tepkileri, kaygıları ve bunlara bağlı olarak gelişen bir düşüncesinin varlığından bahsedilebilir. Bu hassasiyet Ömer b. Abdülaziz'e yazdığı mektupta açıkça görülebilir.

Watt, Gaylân'ın, Emevî yönetimine karşı çıkışının Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinin başlarında (99-102/717-720) ortaya çıktığını ifade eder.³² O, Emevi yönetiminin uygulamalarını kadere atfetmelerine şiddetle karşı çıkmış ve bu tavrı yüzünden öldürülmüştür.³³ Eylemlerin, insan iradesinin ve tercihinin bir sonucu olarak doğduğunu ve bu nedenle eylemlerin sevaba veya ikaba, övgüye veya yergiye maruz kaldığını ifade etmiştir. Dolayısıyla Emevilerin kendi eylemlerini ilahi takdire atfetmesinin hiçbir dini temelle dayanmadığını göstermeye çalışmıştır.

Çalışmamızın ileriki sayfalarında "Gaylân'ın Emevi Yönetimiyle Münasebetleri: Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Tavrı" alt başlığı altında, Gaylân'ın, Ömer b. Abdülaziz'e içinde yönelttiği önemli birtakım uyarılar ve eleştirilerinin yanı sıra, Gaylân'ın düşüncelerini ortaya koyan bir mektubu ve Gaylân hakkında verilen bilgiler aktarılacaktır. Bu mektuba bakıldığında Gaylân ed-Dimeşk'inin düşünceleri, hassasiyetleri ve kaygıları konusunda bir kanaat sahibi olunabilecek, onun muhalif tarafını besleyen argümanların neler olduğu ortaya çıkacaktır. Dini mi yoksa siyasi kaygılarla mı Emevi Yönetimine muhalefet ettiği de anlaşılacaktır. Bununla birlikte bazı âlimler tarafından Gaylân'ın ölüm nedeni olarak bu mektuplar gösterilir.³⁴ Çünkü mektupta Emevi yönetimini ve hanedanını direkt hedef alan ifadeler mevcuttur. Tarafımızdan yapılacak alıntıda bu husus açık bir şekilde görülecektir.

Kader düşüncesini Ömer b. Abdülaziz döneminde ortaya atan Gaylân'ın, adl ve tevhidden bahsetmeye başlamasıyla Ömer'in tavrı da değişmiştir.³⁵ Halifenin onu tövbeye davet ettiği, onun da tövbe ettiği,³⁶

32 Watt, *A.g.e.*, s. 104.

33 Yahya b. Hüseyin, *A.g.e.*, s. 46.

34 Kadı Abdulcebbar, *A.g.e.*, s. 38-39; İbn Murtaza, *A.g.e.*, s. 25.

35 Atvan, *A.g.e.*, s. 35.

36 Malatî, Ebi'l-Hüseyin M. b. Ahmed Abdurrahman eş-Şafiî, *et-Tenbih ve'r-reddi âla ehvâi bid'â*,

ama daha sonra Hişâm döneminde tekrar bu konuda konuşmaya başladığı, Hişâm'ın ve diğer bir rivayete göre Ömer b. Abdülaziz'in davetiyle³⁷ onu Nasıra'dan getirip ellerini ve ayaklarını kestirerek idam ettirdiği rivayet edilmektedir.³⁸ Başka bir kaynağa göre, elini ve ayaklarını kestirdikten sonra ölen Gaylân'ın cesedini Dimeşk'in kapısına astırmıştır.³⁹ Öldürülme biçimi hakkında değişik rivayetler söz konusu olsa da şurası bir gerçektir ki Gaylân, kader konusundaki görüşünden dolayı öldürülmüştür.⁴⁰

Ömer b. Abdülaziz'in, Gaylân'ı tövbeye davet ettiği ve onun da tövbe ettiği ve bu teklifi sonucu iddia ve düşüncelerinden vazgeçtiği hususu tartışmalıdır. Bu konuya ileriki sayfalarda değinilecektir.

2. Kelami Görüşleri

2.1. İman ve Bilgi Anlayışı

İlk dönem İslam bilginlerinin en çok uğraştığı kavramlardan bir tanesi de hiç kuşkusuz iman kavramıdır. Haricilerin ürettiği ve yaydığı tekfir ideolojisi, iman kavramını tartışmaya açmıştır. İman-amel ilişkisinde zorunlu bir birliktelik gören Haricilere karşı, imanı amelden ayrı bir cüz olarak kabul eden ulemanın Emevi iktidarının desteğini aldığı görülmektedir. Bu anlaşılabilir bir durumdur. Emeviler, imanı amelden ayrı kabul etmekle kendi iktidarlarını meşrulaştırma gayretinde olmuşlardır. Eğer amel, imandan bir parça değilse, kendi yanlış ve haksız uygulamaları da onların imanına, dolayısıyla dinine bir hanel getirmez demektir. Bu anlayış kendilerine itaati de zorunlu kılar. Gaylân'ın iman anlayışı sözü edilen bu iki anlayıştan farklıdır. Gaylân'ın iman anlayışında, Emevi taraftarlarının cebr içeren iman anlayışına hem bir tepki, hem de bilginin devreye sokulmasıyla insana özgü bir unsurun ön plana çıktığı görülmektedir. Gaylân bununla da yetinmemiş, "severek boyun eğme" anlayışı ile imanun akıl ile kalbin ortak bir kabulleniş işi olduğunu göstermiştir. Bu tanımda, insanın bilinci, içsel bütünlüğü ve davranışları arasında belirli bir uyumun varlığı sezilmektedir. Böylece kişisel bütünlüğün ahlaki yönden korunduğu anlaşılmaktadır.

Mektebet'i-Maârif, Beyrut 1968, s. 168.

37 İbn Kuteybe, *A.g.e.*, 212. Gaylân'ın ölümü (h.120) ile Ömer b. Abdülaziz'in ölüm tarihleri (h.101) arasında yaklaşık 20 yıllık bir zaman dilimi mevcuttur. Bu gerçek göz önüne alındığında Ömer b. Abdülaziz'in davetiyle Gaylân'ın çağırılıp idam edildiği bilgisinin yanlışlığı açığa çıkmış olur.

38 İbn Esir, *A.g.e.*, s. V, 197.

39 M. Ramazan Abdullah, *el-Bakillani ve iradeti'l-kelamiyyeti*, Bağdat 1986, s. 74.

40 Zehebi, *A.g.e.*, s. 338.

Gaylân ed-Dimeşkî'ye göre İman; "Allah'ı ikincil bir bilgi ile bilmek, sevmek, O'na boyun eğmek, Allah katından resule getirilenleri ikrar etmektir."⁴¹ Gaylân'ın imanı ikincil bir bilgi ile açıklamasının nedeni, birincil bilginin zorunlu bir bilgi oluşu, bu bilgi türünün imanı oluşturamayacağına olan inancından kaynaklanmasıdır. İkincil bilgi, çaba ve gayret sonucu elde edilen bir bilgidir. Bu bilgi türü, insani ayrıcalık vasfını öne çıkaran farktır.

Ona göre bilgi iki çeşittir:

Birincisi; fıtrî bilgidir ki âlemin, bir yaratıcıyı, nefsin, bir hâlikı gerektirdiği bilgisi bu türden bir bilgidir. Bu bilgi insana ait olan, insanlar tarafından kontrol edilen ve insanlardan kaynaklanan zorunlu bir bilgidir. Bu bilgi iman diye nitelendirilemez.

İkincisi; kazanılmış olan (müktesep) bilgidir. Bu bilgi iman olarak tanımlanabilir.⁴² Görüldüğü gibi Gaylân, iman ile bilgi arasında zorunlu bir bağıntı kurmakta ve iman anlayışını, bilinçli bir zihin üzerine oturtmaya gayret etmektedir. Bu, Gaylân'ın taklidi imanı olumsuzladığı ve tahkiki imanı, bilinçli inancı gerekli gördüğü şeklinde yorumlanabilir.

İman konusundaki görüşlerine değinen Ali Mustafa el-Ğurabî, yukarıdaki ifadelerle benzer şeyler söylemekle beraber Gaylân'ın şu ilginç görüşünü aktarır. Gaylân'a göre aklın, yapılmasını caiz görmediği hiçbir şey imandan değildir; aklın caiz gördüğü şeyleri de terk etmek caiz değildir ve bütün eylemler merteye açısından imandan sonra gelir. Amel imandan değildir ve amellerin geciktirilmesi imana zarar vermez. Çünkü iman, söz ve marifetle tahakkuk etmiştir.⁴³

O, imanın artmasını ve eksilmesini, gözle görülmesini kabul etmez.⁴⁴ Haricilerin ameli, imandan bir cüz olarak kabul etmesini benimsemez. Aksine, ameli imandan ayrı bir cüz olarak kabul eder. Ameli, imandan ayıran Mürchie ile görüşleri örtüştüğü için Henry Loast onun Mürçî olduğunu söyler.⁴⁵ Aynı şekilde Eş'ari (v.330/941)'nin, Mürchie'nin iman anlayışını

41 Eş'ari, Ebû'l- Hasan Ali b. İsmail, *Makalâtü'l- islâmiyyîn*, (Nşr. H. Ritter), Wiesbaden1980, 136; Şehristani, Ebi Feth M.b. Abdulkemir b. Ebi Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, (Thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur), Daru'l-marife, Beyrut-Lübnan 2001, s. 167.

42 Şehristani, *A.g.e.*, 167; Watt, Montgomery, *Free Will and Predestination İn Early İslam*, Luzac Company Ltd. London, 1948, s. 42.

43 Ğurabî, Ali Mustafa, *Tarihu'l-fırakı'l-islamiyye*, Mısır 1948, s. 28-29; "Evaili'l-mutekellimin mine'l-müslimin", *Mecelletu'l-Ezher*, XVIII, s. 699-702; M. Ramazan Abdullah, *A.g.e.*, s. 75.

44 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 106.

45 Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılcı Görüşler*, (Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Sabri Hizmetli), Pınar Yay., İstanbul 1999, s. 64.

açıkladığı 12 fırkadan 7.'sini "Gaylâniyye" diye isimlendirmesi, Gaylân'ın iman tarifiinden kaynaklanan bir durumdur. Şehristani (v.548/1153) de Gaylân'ı Kaderi Mürcie'den saymaktadır.⁴⁶ İman kavramının tarifi ve sonuçları, büyük günah işleyenin durumunu da tartışmaya açmıştır.

2.2. Büyük Günah İşleyen Durumu

Gaylân, ehl-i kıbleden olup da fâcir (günah işleyen) kişiler için şöyle düşünür. "Allah'ın, günah işleyenleri azaba uğratması caiz olduğu gibi affetmesi de caizdir. Aynı şekilde bunları ateşte ebedi olarak bırakmaması da caizdir. Birisine azap çektirirse, işlediği günah kadar azap çektirir, yine birini ebedi azap içinde bırakırsa işlediği günah yüzündendir. Eğer birini affederse, onun gibi olan herkesi affeder."⁴⁷ Bu görüşlerinde Mürcî işaretler açıkça gözükmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Gaylân, Mürcî olduğu söylenen Hasan b. Muhammed el- Hanefiyye'den⁴⁸ ders almıştı. Dolayısıyla ondan etkilenmiş olması doğaldır. Gaylân'ın Ehl-i sünnetin anlayışına paralel olarak, Müslümanlardan günah işleyenlerin Yaratıcı tarafından bağışlanabileceği şeklinde düşündüğünü ifade eden görüşler de vardır.⁴⁹

2.3. Kader ve İnsan Fiilleri

Gaylân'ın, insanın iradesi ve fiilleri ile Tanrı'nın iradesi ve fiilleri arasındaki ilişkiye dair anlayışını izah etmeye geçmeden önce, onun "*istitaât*" (fiile ilişkin güç) düşüncesini vermek, konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Gaylân'a göre bir insanın kapasitesi ve gücü (istitaât), onun eylem yapabilmesi kendi fiziksel dinçliğinden kaynaklanan bir durumdur. Başka bir ifadeyle insanın fiile güç yetirmesi fiziki sıhhat ile alakalı bir durumdur.⁵⁰ Yani, eğer bir insanın vucud azaları sıhhatli ise, o kişi eylem yapmaya güç yetirebilir. Allah eylem yapabilme kudretini insanın potansiyelinde var etmiştir.

Kelami ekoller içerisinde "*istitaat*"ın, fiile ilişkin gücün varlığı, fiil işlenmeden önce mi, işleme esnasında mı bulunduğu meselesi, tartışmalara konu olmuştur. Genel olarak Mutezile, -ki bizce Gaylân'da bu düşüncededir- gücün fiilden önce bulunduğunu, Ehl-i Sünnet düşünürleri ise ancak

46 Şehristani, *A.g.e.*, s. 162.

47 Eş'âri, *A.g.e.*, s. 150.

48 Ali Sami en-Neşşâr, *A.g.e.*, II, 74.

49 Watt, *Free Will and Predestination*, s. 46.

50 Watt, *A.g.e.*, 42 ; Eş'âri, *A.g.e.*, 229 ; Abdullah, M. Ramazan, *A.g.e.*, s. 75.

fiille beraber bulunabileceğini savunmuşlardır.⁵¹

İster hayır ister şer olsun kaderin kulun bizzat hür olarak icra ettiği fiillerden oluştuğunu⁵² söyleyen Gaylân, kendi dönemi itibariyle, tartışılmayanları tartışmaya açmak suretiyle, hem toplumun kader anlayışında kırılmalara ve yeni açılımlara yol açmış, hem de dönemin iktidar çevrelerinin uygulamalarını kadere izafe etmelerinin dini bir temele dayanmadığını ifade etmiş olmaktadır. Onun bu düşünceleri, daha sonraları tarihi süreç içerisinde kelami bir disiplin olan Mutezile'nin bu konudaki düşüncelerini besleyen kaynak görevi yapmıştır.

Eş'ari'nin aktardığına göre Gaylân, insan fiilleri konusunda Fadl er-Rekkaş'ın görüşlerine benzer görüşlere sahiptir. "İnsanın fiilleri, meydana gelmedikçe Allah'ın, bu fiilleri irade edip etmediği bilinemez ve söylenebilir. Fiiller meydana geldiğinde, Allah'ın bunları irade ettiği söylenebilir. İnsanların fiili, itaat türünden ise meydana geldiği anda Allah'ın onu murat ettiği söylenebilir, ama fiil isyan türünden ise Allah'ın bu fiili murat ettiği söylenemez. Gaylân, meydana gelmeden bir şeyi Allah murat etmiştir demeyi ve O'nun murat etmediği bir şeyin meydana gelebileceği söylemeyi caiz görür. O, Allah'ın yaratıkların kendisine itaat etmeden önce, Allah'ın, onların kendisine itaat etmelerini irade etmesini veya onlar isyan etmeden kendisine asi olmamalarını irade etmesini inkar etmiştir. Allah'ın yaratmasına konu olan her şey, onu murat ettiği anda meydana gelir, eğer O, murat etmezse meydana gelmez. Gaylân, Allah'ın, eşyayı dilememiş olmasına rağmen yaratacağını kabul eder."⁵³ Watt, Gaylân'ın, Tanrı'nın iradesiyle eyleminin aynı olduğunu ileri sürdüğünü ifade etmektedir. Belki de bu yolla ezelde eylemlerin belirlendiğini kabul etmediğini ve bu yolla Tanrı'nın kudretini açıklamayı ummuştur. İnsanların davranışlarından sorumlu olması, eylemlerinin önceden Tanrı tarafından belirlenmemiş olmasını gerekli kılar. Günahların işlenmesi, Tanrı'nın iradesiyle oluyor demek için, eylemlerin önceden tayin edildiğini kabul etmediğini ifade eder.⁵⁴ Ayrıca Gaylân'a göre iyiliği ve kötülüğü insan yapar, günahkâr Müslümanlar cezalandırılabilir, hatta cehenneme bile gönderilebilir. Aynı

51 Macit, Nadim, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Etüd, Yay., Samsun 2000, s. 130; Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Yay., Ankara 2001, s. 72-73.

52 Tunç, "A.g.md", XII, 414.

53 Eş'ari, *A.g.e.*, 513; *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, (Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), Kabcacı Yayinevi, İstanbul 2005, s. 360.

54 Watt, *Free Will and Predestination*, s. 41.

günah için daima aynı ceza vardır.⁵⁵ Bu yaklaşım, Mutezile'nin *va'd ve'l-va'id* anlayışlarının bir benzeri olarak değerlendirilebilir.

Bu değerlendirmelerden şu sonuçlar çıkarılabilir. Gaylân bu ifadeleriyle Allah'ın iradesinin ve fiilinin aynı anda olduğunu iddia etmektedir. Bu görüşle, önceden takdir edilmiş fiillerin olmadığını, Allah'ın hâkimiyeti görüşüyle uzlaştırmayı ummuş olabilir. İnsanın itaat fiillerinin önceden Allah tarafından murat edilmediğini, aksine bu fiillerin yapıldığı gibi takdir edildiğini kabul eder. Günah türüne ait fiillerden bahsederken Allah'ın bunları murat etmediğini söylemesi, onun, bu fiiller hakkında hiçbir şekilde ilahî ihtiyarın olmadığını düşündüğünü göstermektedir. Ayrıca o, meydana gelmemiş bir şeyin Allah tarafından murat edilmiş olabileceğini kabul etmektedir. Ama burada Allah'ın, kötülüğü yaratması gibi bir durumla karşı karşıya olması da söz konusudur. Çünkü bu ifade, şer fiilleri arzu etmese de Allah'ın hükmünün bu fiillerde de geçerli olabileceği anlamını ima etmektedir.

Burada, Gaylân'ın görüşlerine ilişkin önemli bir özellik ortaya çıkmaktadır. Bu, Gaylân'ın Allah'ın hâkimiyetiyle kendisinin kötülükten azade oluşunu uzlaştırmaya gayret etmesi ve böyle yaparak Allah'ın iradesini, emrinden daha çok, fiili ile aynı olduğunu anlatmaya teşebbüs etmiş olmasıdır. Fakat o, muhtemelen, Allah'ın iradesinin kapsamı dışında, insanlara bırakmış olduğu bir alanın mevcut olduğunu da kabul etmiştir. Bu türden bazı şeyler onun, "var olan her şey Allah'ın fiilindedir" (*Küllü mâ kâne min fi'llillah*) sözünde üstü kapalı ifade edilmiş görünür.⁵⁶

Gaylân, insanın iyilik veya kötülük yapabilme özgürlüğünün var olduğu ve hiçbir gücün onu her hangi bir şey yapmaya zorlayamayacağı düşüncesindedir. Bu görüşleri dolayısıyla İbn Murtaza onu dördüncü tabaka Mutezilesinden saymaktadır.⁵⁷

2.4. Diğer Kelami Görüşleri

Gaylân'a göre, Kur'an mahluktur; bu konuda Cehm b. Safvan'la (v.128/745) aynı görüşü paylaşmaktadır. Cehm b. Safvan ve taraftarlarına göre Kur'an bir "şey"dir ve her şeyin mahluk olduğu ayetle sabittir.⁵⁸ Kur'an, Allah'ın dışında bir şey olduğuna göre Kur'an da yaratılmıştır.⁵⁹

55 Eş'âri, *A.g.e.*, s. 136-150.

56 Watt, *A.g.e.*, s. 42.

57 İbn Murtaza, *A.g.e.*, s. 38.

58 En'am, 6/102.

59 Şerafettin Gölcük, "Cehmiye", *DİA*, VII, 235.

Sıfatlar konusunda da Mutezile gibi düşünen Gaylân, ilim, kudret, irade gibi subutî sıfatları nefyedip, sıfatları, zatının gayrısı değil aynısı olarak kabul ettiğini belirtmektedir. Sıfatların Allah'a isnat edilmesini kabul etmemektedir. Bu görüşleri dolayısıyla Eş'arîler, onu "muattıla" dan saymaktadır.⁶⁰

Gaylân'a göre güç bir rızaktır. Kaderi doktrine göre rızık da Allah tarafından önceden belirlenmez. Ancak insanın kendi çabasıyla ulaşabileceği bir sonuçtur. Bu anlayış, Gaylân'ın kader düşüncesinin bir gereğidir. Keza, bu düşünce, Kur'an'da geçen "insana ancak çalıştığı karşılığı vardır"⁶¹ mealindeki ayetle de paralellik (uygunluk) göstermektedir. Bu dünya hayatının bir imtihan olarak yaşanılması, ancak insanın kendi hür iradesiyle yapacağı tercihleri ve sarf edeceği gayretleri ile anlamlı olabilmektedir. Gaylân'ın rızık kavramını anlamlandırması, Emevi hanedanının mülkü, hükümdarlığı, zenginliği Allah'ın onlara bir ikramı ve lütfu olduğu yönündeki düşüncelerine karşıt bir belirleme olduğunda da kuşku yoktur.⁶²

Gaylân'ın görüşlerinin kaynağı hususunda da farklı bilgiler mevcuttur. Müsteşriklerden Sil, Gaylân'nın, bilginin fitri ve Kur'an'ın mahluk oluşu, sıfatların nefyi, insan iradesinin hürriyeti gibi konulardaki görüşlerini, Yuhanna ed-Dimeşki'nin yazdığı Hristiyan *Talim*'inden aldığını iddia eder. Olira da, bu düşüncenin kaynağını yunan felsefesine dayandırır. Ahmet Emin, insan iradesinin hürriyeti ile ilgili kader tasavvurunun dini hayatın ve İslami siyasetin bir sonucu olduğunu söyler.⁶³ Neşşâr'ın da Ahmet Emin'le benzer görüşler belirttiğine önceki sayfalarda işaret edilmişti. Müsteşriklerin, iddialarını temellendirmek için sadece fikir benzerliğinden hareket etmelerinin anlaşılır bir yanı bulunmamaktadır. İslam toplumu kader ve diğer meselelerle ilgili tartışmaları, içinde bulunduğu sosyal, siyasi ve dini gerçeklerin doğurduğu faktörlerle açıklamamız daha tutarlı ve anlaşılır olur. Nitekim İslam dünyasının yunan felsefesiyle münasebetleri ve Hristiyan din adamlarıyla karşılaşmaları daha sonraki dönemlere denk geldiği, çoğu araştırmacının kabul ettiği bir durumdur. Yunan felsefesi ve diğer kültürlerle etkileşim, Emevilerin son dönemleri ile Abbasilerin ilk dönemlerine denk düşmektedir. Dolayısıyla Ma'bed ile Gaylân'ın düşüncelerini dış kaynaklara bağlama çabaları, ancak onların kişilikleri ve

60 el-Ğurabi, *A.g.e.*, 28-29 ; "A.g.m.", 699-702; Abdullah, M. Ramazan, *A.g.e.*, s. 75.

61 Necm, 55/39.

62 Ess, J. Van, "The Qadariyya In Syria: A Survey, Proceeding of The First International Conference on Bilad al-Sham", 20-25 April 1974. Amman 1984, *IRCICA*: 53-60, 58.

63 Atvan, *A.g.e.*, s. 29.

düşünceleri üzerinde olumsuz bir izlenim bırakmak veya İslam düşüncesinin bazı meselelerinin dış kaynaklardan esinlenerek tartışıldığını ima etme çabasıyla izah edilebilir. Bunun dışında, farklı bir şekilde yorumlanması mümkün değildir.

2.5. Siyasi Görüşü

Gaylân'ın devlet başkanının seçimine (imamın tayin edilmesi meselesi) yönelik düşüncesi, çağdaş demokrasilerdeki anlayışların bir benzeri niteliğindedir. Ona göre devlet başkanlığına seçilecek kişinin; Kitap (Kur'an) ve Sünnet'in bilgisine sahip olması ve bütün toplumun desteğini (icma) sağlaması gerekir.⁶⁴ O da tıpkı Fadl Rekkâşi, Ebu Şimr ve Cehm b. Safvan gibi üzerinde icma sabit olmayan kişinin imametinin, bugünün ifadesiyle devlet başkanlığının sahih ve meşru olamayacağını belirtir.⁶⁵ Gaylân, halife olacak kişinin Kureys'ten olması gerektiği gibi bir şart aramaz. Bunun yerine toplumun, dini ve ahlaki yetkinliğine ve olgunluğuna inandığı kişileri, dinin asıl kaynaklarını bilen şahısları imamete aday göstermesi, onun ileri görüşlülüğünü gösteren önemli bir kanıttır. O, Hilafeti, Kureyslilerin tekelinde gören Emevilere muhalefet ederek asabiyete dayalı bir yönetim sistemine karşı çıkmaktadır. Hilafetin yalnızca Ali ve soyuna ait gören Şia'ya karşı çıkararak Ehli Beyt'e ait vasilik düşüncelerini de benimsememektedir. İcmayı şart görmeyen Haricilerden de ayrılmaktadır. O hilafet meselesini tüm Müslüman bireyleri ilgilendiren bir mesele olarak görmektedir. Onun bu şekilde bir imamet anlayışına sahip olmasında sadece Emevi yönetiminin uygulamalarına muhalefet etmesinin etkili olduğunu söylemek yeterli bir açıklama değildir. Cabiri, Gaylân'ın tutumunu şöyle değerlendirir:

“Gaylân'ın tutumu, gerçekten çok ileri bir tutumdur. Çünkü iktidar meselesini, ümmete ait görmektedir. 'Kabile'nin tekelinde, yalnızca 'mirascılıkta' ve 'vasiler'de değil.”⁶⁶

Gaylân'ın devlet başkanlığına getirilecek kişinin Kur'an ve Sünnet'in bilgisine sahip olmasını gerekli görmesi, onun düşüncelerini temellendirmede başvuracağı önceliklerini, hareket noktasını ve çıkışını bize göstermektedir. Devlet başkanının, İslam toplumunun mayasını teşkil eden asli unsurları bilmesini zorunlu görmesi, onun, siyasi, sosyal, hukuki ve ekonomi alanlarındaki düşüncelerini ve politikalarını asli unsurlara göre şekillendirmesi gerektiği inancını taşıdığına dair bir kanıttır. Aynı şekilde

64 Şehristani, *A.g.e.*, 165; Watt, *Free Will and Predestination*, 47 ; Laoust, *A.g.e.*, s. 64.

65 Nevbahti, *A.g.e.*, s. 9.

66 Cabiri, *A.g.e.*, s. 614.

Gaylân'nın zalim halifeler karşısında aldığı tutum, Ömer b. Abdülaziz'e yazdığı mektupta görüldüğü gibi, onun devlet başkanına mutlak itaati öngörmediği, aksine İslam anlayışının dışına çıktığında, halifenin eleştirilebileceği ve değiştirilebileceği yönündedir.

Beytülmale yönelik eleştirilerinden anlaşılmalı ki, halifenin, toplumun maslahatına yönelik politikalar geliştirilmesini gerekli görmektedir. Toplumun her üyesinin beytülmalde hakkı olduğunu düşünmektedir. O, iktidarların kamu malını istedikleri gibi kullanma hakkına sahip olmadıkları, bu mal ile toplumdaki fakir ve yoksul insanların gözetilmesi gerektiği inancını taşımaktadır.

2.6. Emevi Yönetimiyle İlişkileri: Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Tavrı

Gaylân'ın, Emevî yönetimine karşı çıkışının Ömer b. Abdülaziz'in hilafetinin başlarında (99-102/717-720) ortaya çıktığı söylenebilir.⁶⁷ Nitekim onun, halifeye uyarıların bulunduğu, vaaz nitelikli ve halifeyi ve uygulamalarını eleştiren mektuplar⁶⁸ yazdığı rivayet edilmektedir. Ancak kaynaklarda bu mektuplardan sadece biri mevcuttur.

Bu mektuba geçmeden Gaylân ile Ömer b. Abdülaziz arasındaki ilişkiden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Bize ulaşan rivayetlerden anlaşılan o ki, Halife Ömer b. Abdülaziz Gaylân'a özel bir önem vermektedir. Emevi halifelerinin uygulamalarına yaptığı eleştirileri dikkate alan Ömer'in, Gaylân'ı darphanenin başına getirmesi de, ona duyulan güvenin bir sonucu olsa gerektir. Kader konusunda konuşan Gaylân ve arkadaşı Salih'i bazen kendi meclisine getirip onlarla konuşmaları, onları ciddiye aldığını ve onlara değer verdiğini göstermektedir.⁶⁹ Halife Ömer'in iktidarının ilk yıllarında Gaylân'ın halife ile araları iyi iken, daha sonraları, Gaylân'nın kader düşüncesindeki ısrarından dolayı aralarının açıldığına dair rivayetlerin varlığına da dikkat çekmek gerekir. Farklı bir rivayet de, Ömer b. Abdülaziz'in Yâsîn sûresinin ilk dokuz ayetini ya da Bakara sûresinin 30-33. ayetlerini⁷⁰ okuyarak Gaylân'ı kaderi düşüncesinde yanılttığına ikna ettiği ifade edilmektedir. Ancak bu rivayetin doğru olma ihtimalinin zayıf olduğunu ifade edenler de var.⁷¹ Çünkü kader meselesinde bayraklaşan bir ismin bu ayetlerden bîhaber olması mümkün değildir.

67 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 104.

68 Muhammed İbn Sa'd, *Tabakat'ul-Kubra*, (Thk. Josef Horovits), Leiden 1904, VII, 428.

69 Ağa Dimeşki, M. Munir Abduh, *Numuzecu mine'l-âmalî'l-hayriyye*, Riyad 1349/1977, s. 237.

70 Malati, *A.g.e.*, s. 168.

71 Watt, *A.g.e.*, s. 105.

Ayrıca bu kadar çabuk düşüncesinden vazgeçmesi de makul görünmektedir.

Şimdi, Gaylân'ın konuyla ilgili düşüncelerini ortaya koyan, Ömer b. Abdülaziz'e önemli uyarıların bulunduğu mektubu ve onun hakkında verilen bazı veriler, yorum yapılmaksızın aktarılacaktır. Bu mektup incelendiğinde Gaylân ed-Dımeşkî'nin öncelikleri; bazı düşünceleri, hassasiyetleri ve kaygıları konusunda bir kanaat sahibi olunacaktır. Hatta bazı âlimlere göre, Gaylân'ın ölüm nedeni bu mektuplardır.⁷² Çünkü mektupta Emevi yönetimini ve hanedanını direkt hedef alan ifadeler vardır. Yapılacak alıntıda bu açık bir şekilde görülecektir.

“Ey Ömer! Gördün ama görmezden geldin, baktın ama anlamazdan geldin. Sana şunu bildiriyorum ki, sen İslam'ın çürük kalıntılarına ve silik izlerine yetiştin. Ey ölümler arasında bulunan ölü! Ne bir iz bulabiliyorsun ki, ona uyasın, ne de faydalanabileceğin bir ses duyabiliyorsun. Sünnet yok olup bidatler ortaya çıktı. Korkudan âlimler konuşamaz oldu. Cahiller danışman oldu. Nice ümmetler imamları sayesinde kurtulmuşken, niceleri de onların yüzünden helak olmuştur. Sen kendini yokla. Bak ki, bu iki imamdan hangisine giriyorsun? Allah Teâlâ “Onları emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren önderler yaptık”⁷³ buyurmaktadır. İşte bu imam doğru imamdır. Kim ona uyarsa onun ortağıdır. Diğer bir ayette ise Allah Teâlâ, “onları, (insanları) ateşe çağıran öncüler (*eimme*) kıldık, kıyamet günü onlar yardım göremeyeceklerdir”⁷⁴ buyurmaktadır. Allah'ın ateşe çağırdığını kesinlikle duymazsın, çünkü bu durumda ona kimse tabi olmaz. Fakat ateşe davet edenler gerçekte Allah'a isyana davet etmektedirler. Ey Ömer! Sen hiç yaptığını kınayan bir hikmet sahibi gördün mü? Veya hikmete uyanı cezalandıran veya azap hükmü veren birini gördün mü? Ayrıca sen, doğru yola çağırıp da onları sapıttırın gördün mü? Yine, hiç kullarına taşıyamayacakları yükü yükleyen veya onları itaat yüzünden cezalandıran bir merhamet sahibi gördün mü? Bu açıklamalar anlayana ve anlamayana yeterlidir.”

Bunun üzerine Ömer, Gaylân'ı çağırıp “Ne öneriyorsun, ne yapalım?” demiş. Gaylân, “Beni hazineye zulmün kaldırılması görevine ata” demiştir. Ömer de onu bu göreve atadı. Gaylân, hazine

⁷² Kadı Abdülcebbar, *A.g.e.*, s. 38-39; İbn Murtaza, *A.g.e.*, s. 25.

⁷³ Enbiya, 21/73.

⁷⁴ Kasas, 28/41.

mallarını satarken:

“Hainlerin mallarına gelin, zalimlerin mallarına gelin, Hz. Peygamber’in sünnetine ve sîretine aykırı olarak ümmeti içinde ona halef olanların yığıldıkları mallara gelin.” şeklinde sesleniyordu. Yine Gaylân, değerleri seksen bin dirhem olan kullanılmış bazı ipek çorapları satarken “bu halifeleri, hidayet imamları olarak zannedenlerden kim bana bu konuda kendini mazur gösterebilir? İşte bunlar, insanlar açlıktan ölürken onların kullandıkları eşyalardır.” diyerek bağırıyordu. Oradan geçmekte olan Hişâm, -“görüyor musunuz? Beni ve atalarımı ayıplıyor. Yemin olsun ki, eğer hilafet bana nasip olursa ellerini ve ayaklarını çaprazlama keseceğim.” dedi. Hişâm halife olunca Gaylân ve arkadaşı Salih Ermenistan’a gittiler. Hişâm (onları yakalattırıp) günlerce hapsedti. Sonra çıkarıp ellerini ve ayaklarını kestirdi. Hişâm, Gaylân’a “ Rabbinin sana ne yaptığını görmüyor musun?” dediğinde, Gaylân ona dönerek “Bunu bana yapana Allah lanet etsin.” dedi. Bu sırada susamış olan arkadaşı Salih’e “zakkum içinceye kadar size su yoktur” denildi. Bunun üzerine Gaylân, “hayatıma yemin olsun ki, eğer doğru söylüyorlarsa şu anda içinde bulunduğumuz durum, bir saat sonra ulaşacağımız Allah’ın yanında bir hiçtir. Sabırlı ol ey Salih! Sonra Salih öldü. Gaylân onun namazını kıldı ve insanlara şöyle dedi: (Emevileri kasdeterek) “Allah onları kahretsin! Hak üzerine olan nice insanları öldürdüler ve batılda yüzen nicelerini yaşattılar. Allah’ın dininde zelil olan nicelerini aziz kıldılar ve Allah’ın dininde aziz olan nicesini de zelil kıldılar.” Emevî hanedanı, Hişâm’a gelip “Gaylân’ın ellerini ve ayaklarını kestir, ama O, hala diliyle bize karşı sözler söylemekte ve insanları bize karşı kışkırtmaktadır” deyince Hişâm adam gönderip onun dilini kestirdi.⁷⁵

Başka rivayetlerde de Ömer b. Abdülaziz’in, Gaylân’ı kader konusundaki görüşleri dolayısıyla hapsedtiği, sonra Gaylân’la bu konuda görüştüğü ve ona “Bu senden duyduğum şeyler nedir?” deyip Mülk sûresi 67/1-3; 67/30-31 ayetlerini okuduğu aktarılmaktadır. Gaylân da “Ben kördüm sen gözümü açtın, sağırdım kulağımı açtın, sapıtmıştım doğruya ulaştırdın” şeklinde karşılık vermiştir. Bunun üzerine Ömer “Yarab! bu kulun Gaylân doğruysa tamam, eğer yalan söylüyorsa onu yok et –doğruysa onu daim kıl, yanlışsa onu müminler için ibret kıl –şeklinde dua etmiş ve daha

⁷⁵ İbn Murtaza, *A.g.e.*, s. 25-27; Kadı Abdulcebbar, *A.g.e.*, s. 39-41.

sonra onu Dimaşk'ta darphaneye yönetici olarak atamıştır. Ancak Ömer'in vefatını müteakip Gaylân'ın tekrar kader konusunda konuşmaya başladığı belirtilmektedir.⁷⁶

Kaynaklar, Hişâm b. Abdülmelik'in, Gaylân'ın kader konusundaki düşüncelerini kabul etmediğini, bundan dolayı ona kızgın olduğunu, Gaylân'ın tekrar kader konusunda konuşmaya başlayınca, bundan rahatsızlık duyduğunu, bunun için de Gaylân'a, bir daha konuşmayacağına dair Ömer b. Abdülaziz'e verdiği sözünü hatırlattığını ve aralarında şöyle bir diyalogun geçtiğini belirtmektedirler. Hişâm, Gaylân'a, Ömer b. Abdülaziz, seni "Allah dilemedikçe siz bir şey dileyemezsiniz"⁷⁷ ayetini delil getirip susturmuştu ve de senin için "Ey Allah'ım eğer bu yalancıysa onun el ve ayaklarını kes ve boynunu vur." demişti ama sonuç senin aleyhinde oldu." dedi. Bunun üzerine Gaylân;

"Bana tartışabileceğim birini getir. Eğer benim delillerim üstün gelirse benden uzak duracaksın, yok eğer onunki üstün gelirse sen Ömer'in bedduasındaki gibi beni cezalandır" dedi. Bu sözlere sınırlanan Hişâm, tartışması için Evzâî'yi⁷⁸ çağırttı. Üç veya beş soru seçmesi konusu, tercihi bırakılan Gaylân, üç soru seçti ve tartışma başladı. İlk soruda Evzâî:

-Allah yasakladığı bir şeyin yapılmasına yardım eder mi? diye sordu.
Gaylân:

-Bilmiyorum, zor bir soru, dedi. Evzâ-i ikinci soruda;

-Allah yasakladığı bir şeyin aleyhinde hüküm verir mi? diye sordu.
Gaylân:

-Bilmiyorum, bu diğerinden daha zor bir soruydu, dedi. Evzâ-î üçüncü soruda;

-Allah emrettiği şeyin yapılmasına engel olur mu? deyince Gaylân:

-Emrine engel olmak..." bilmiyorum diye yanıtladı. Bunun üzerine

Evzâî:

⁷⁶ Acurri, *A.g.e.*, s. 232, 259.

⁷⁷ İnsan, 76/80; Tekvir, 81/29.

⁷⁸ Tritton, Gaylân'la tartışan kişinin Meymun b. Mihran (135/735) olduğunu söylerken, Watt, Meymun b. Mihran ve el- Evzâ-î'nin birlikte olduklarını söylemektedir. Tartışma Gaylân'dan gelen şu soru ile başlar: "Allah kendisine isyan edilmesini irade eder mi? Bunun üzerine Meymun'da "Allah kendi iradesine rağmen isyana maruz kalır mı"? "günahlar onun iradesine karşı mı işlenmektedir? diye karşılık verince Gaylân cevap veremedi. Watt, bunun ihtimal dâhilinde olmadığını belirtir. Tritton, *A.g.e.*, s. 63; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 105.

-Ehl-i zeyğın durumu işte budur" dedi.

Bundan sonra Hişâm onun ellerinin ve ayaklarının kesilmesini ve çöpe atılmasını emretti. İnsanlar başına üşüştü ve bir adam gelip "Ey Gaylân, Ömer'in duasını hatırla!", senin bu durumun Allah'ın kaza ve kaderidir." deyince Gaylân, "kesinlikle yalan söylüyorsun. Allah'a and olsun ki bu kaza ve kader değildir."⁷⁹ diyerek şunları söyledi: "Bu durumda Hişâm istediğini elde etti, ama eğer başıma gelen bu şey Ömer'in duası veya önceden geçen bir kaza ise bu durumda Hişâm'ın emredilene yapmada bir engelleyicisi yoktur" dedi. Bu sözlere çıldıran Hişâm, onun dilini kestirterek Ömer'in duasını tamamlamıştır.⁸⁰

İkdu'l-Ferid'de geçen bu bilgi, çok makul görünmemekte hatta tarihi gerçeklerle pek örtüşmemektedir. Böyle bir tartışma meydana gelmiş olabilir ama tartışmanın seyrinin böyle olduğu kuşku uyandırmaktadır. Başta meydan okuyan bir âlimin bu sorular karşısında böyle aciz düşmesi olağan bir durum değildir. İnsanın iradesinde ve fiillerinde ihtiyarın olmasını zorunlu gören ve bu konuda öncü olan bir kişinin inanışını, düşüncesini savunmada bu kadar aciz kalması düşünülemez. Dikkat edilirse tartışmanın bitiminden sonra Hişâm'ın Gaylân'a "senin bu durumun Allah'ın kaza ve kaderidir" demesi karşısında Gaylân; "Kesinlikle yalan söylüyorsun. Allah'a ant olsun ki bu kaza ve kader değildir." şeklinde çok sert yanıt vermektedir. Bundan da anlaşılmalıdır ki Gaylân, Evzâ-î karşısında yenilgiyi kabul etmemektedir.

Sonuç

Kaderiyye'nin kurucu imamlarından ve görüşleriyle mutezile ekolünün fikir babalarından sayılan Gaylân ed-Dımeşkî trajik bir hayata sahip olmuştur. O, Kader konusundaki görüşleriyle ve siyasi duruşuyla kendine özgü bir kişiliktir. İtikadi konularda ilk görüş belirten âlimlerden biridir. İtikadi görüşlerinden dolayı ismi farklı mezheplerle anılır olmuştur. Yaşadığı dönemde sistemli bir kelim disiplinini oluşturmadığından ve kendisi de oluşturamadığından bu nispetler pek doğru görünmemektedir. Kaderi inkâr etmesi nedeniyle Kaderiyye ile ismi daha sık anılır olmuştur. Kaderi olarak nitelenmesi daha yaygın olarak kabul edilir. Yaşadığı toplumda önemli, güvenilir bir kişilik olarak öne çıkan Gaylân'da Mâ'bed gibi etrafında yaşananlara sessiz kalmamış ve bu yüzden Mâ'bed'le aynı akıbete

⁷⁹ Acurri, A.g.e., s. 259.

⁸⁰ İbn Abd Rabbih, *İkdu'l-ferid*, s. 379-380.

uğramıştır. Gaylân'ın yaşadığı dönem, Kelam ilminin konularının beslendiği kaynak durumundadır. Dolayısıyla o devirde yaşananlar, sonraki dönemde bir disiplin halini alan kelam ilminin problemlerine önemli etkileri olmuştur. Başka bir ifade ile kelam ilminin konusunu oluşturan meseleler, ilk dönem İslam toplumunun siyasi, sosyal ve fikri gerçekliği içerisinde filizlenmeye başlamıştır.

Kaynakça

- Abdullah, M. Ramazan, *el-Bakillanî ve iradeti'l-kelamiyyeti*, Bağdat 1986.
- Acurri, Ebi Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdilllah, *eş-Şeriâ*, (thk. Abdurrezzak el-Mehdi), Beyrut 1996.
- Ağa Dimeşki, M. Munir Abduh, *Numuzecu mine'l-âmalî'l-hayriyye*, Rıyad 1349/1977.
- Neşşâr, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, I-II, (çev. Osman Tunç), İnsan Yay., İstanbul 1999.
- Askalani, İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, I-X, Darsader, Beyrut 1326.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b Abdülmelik*, Ankara 2001.
- Atvan, Hüseyin, *el-Fırak'ul-islamiyyeti fi biladi's-şam fi asrı'l-emevi*, Dar'ul-Cil, 1986.
- , *Tarihu'l-fırak'ul-islamiyye ve neş'etü'l-ilmî-kelam inde'l-müslimin*, (nşr. Mektebetü'l-Huseyniyye), Matbaâtu's-Saâde, Mısır 1948.
- Cabiri, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İstanbul 1997.
- Ess, J. Van: "The Qadariyya In Syria: A Survey, Proceeding of The First International Conference on Bilad al-Sham", *IRCICA*, 20-25 April 1974-Amman 1984, 53-60.
- Eş'âri, Ebû'l- Hasan Ali b. İsmail, *Makalâtü'l-islâmiyyîn*, (nşr. H. Ritter), Wiesbaden 1980.
- Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 234-236.
- Ğurabi, Ali Mustafa, "Evaili'l-mutekellimin mine'l-müslimin", *Mecelletu'l-Ezher*, XVIII, s. 699-702.
- İbn Abd-Rabbih, Ebi Ömer b. Muhammed, *Ikdu'l-ferid*, I-VIII, (thk. Ahmet Emin, İbrahim eb-Yani, Ahmet ez-Zîn), Kahire 1996.
- İbn Asakir, Ebi Kasım Ali b. Hasan, *Tarihu medinet-i Dimeşk*, I-LXXX, (thk. Ali Şîrî), Dar'ul-Fikr.
- İbn Kuteybe, *el-Mearif*, (nşr. M. İsmail Abdullah es-Sâvi) Mısır-Ezher 1934.
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1978.
- İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakâtu'l-kubra*, I-VII, (thk. Josef Horovits), Dar'us-Sadr, Leiden 1904.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kamil fi't-tarih Tercümesi*, I-XII, (çev. Beşir Eryarsoy), Bahar Yay., İstanbul 1986.

- Kadı Abdulcebbâr, *Fırağ ve tabaku'l-mutezile*, (thk. Ali Sami en-Neşşâr, İsamuddin Muahammed Ali), İskenderiye 1972.
- Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli), Pınar Yay., İstanbul 1999.
- Macit, Nadim, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Etüd Yay., Samsun 2000.
- Suphi, Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (çev. İbrahim Sarmış), İstanbul, Şehristani, Ebi Feth M.b. Abdulkerim b. Ebi Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, (thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur), Daru'l-Marife, Beyrut-Lübnan 2001.
- Şerefettin, M., "Kaderiyye Yahut Mutezile", *Darülfünün İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, XV, İstanbul, Mayıs-1930.
- Taşköprüzade, *Miftahu's-saâde*, I-II, (thk. K.Kamil Bekri, Abdulvehhab Ebu'n-Nur), Daru'l- kütübî'l- hadis, ts.
- Tritton, A.S., *İslam Kelamı*, (çev. Mehmet Dağ), Ankara 1983.
- Tunç, Cihat, "Gaylân ed-Dimeşkî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 414-415.
- Watt, Montgomery, *Free Will and Predestination In Early İslam*, Luzac Company Ltd, London 1948.
- , *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı) Umran Yay., Ankara 1981.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *İslam Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, Akçağ Yay., Ankara 2001.
- Zehebi, Abdullah M. b. Ahmed b. Osman, *Mizanu'l-itidal*, I-IV, (thk. Ali M. Becavi), Dar'ul-ihya'il-kutubi'l-arabiyye, ts.